

Mag Albert Péter prímás és a gyűjtő, Medveshidegkút, 1985. (Képek forrása: MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei- és Néptánc Archívuma)

 Riskó Kata

Kiigazított hagyomány? Gyűjtői szempontok a Ritka búza népzenei adataiban

Bár a népzenei gyűjtések hang- és filmfelvételei, valamint az ezeket kiegészítő jegyzetek a népzene kutatásnak lényegében egzakt dokumentumai, bizonyos szubjektivitástól ezek sem lehetnek mindig mentesek. A gyűjtő, még ha az általa vizsgált területről származik is, más szemszögből látja az anyagot, mint adatközlő.

Tudatosan vagy öntudatlanul általában figyelembe veszi a népzene tudomány szempontjait akkor is, ha ő maga nem kutató.

A gyűjtési szituáció, a terepmunka során feltett kérdések, az adatok rögzítésének módja egyaránt befolyásolhatja azt az eredményt, amelyet az archívumok őriznek. Érthető például, hogy korábban, amikor a technikai és anyagi lehetőségek még nagyobb akadályt jelentettek, a gyűjtők erőteljesen válogatni kényszerültek a hangfelvételek készítésekor, s jellemzően a fontosnak, értékesnek, archaikusnak tekintett dallamokat rögzítették, még ha ezek összessége abban az időben már nem is volt reprezentatív a település reperatórját tekintve. Egy-egy kivételes esetben markánsabban is megnyilvánulhat a gyűjtő valamilyen szempontja, amire kitűnő példákat találunk a „Ritka búza, ritka árpa, ritka rozs” szövegkezdetű, falun és városon egyaránt ismert dal népi és történeti adatait vizsgálva.

Népzenei gyűjtések

A *Ritka búza* a széles körben ismert népies dalok egyik legjellemzőbb példája. Számos kéziratos, illetve nyomtatott forrását ismerjük a 19. századtól kezdve, és a 20. század elejétől kereskedelmi forgalomba került hanglemezekon is hallhatjuk. Szívesen játszották városi cigányzenekarok. Az ismert primás, ifj. Berkes Béla és néhány nótáénekes korai, I. világháború előtti felvétele mellett későbbi népszerűségét mutatják a legnevesebb cigányzenészek közül a teljesség igénye nélkül id. Magyar Imre, Farkas Jenő, majd az 1950-es 1960-as évekből Lakatos Sándor és Toki Horváth Gyula hanglemezei.¹

A dallam a néphagyományban is jelen volt vokális és hangszeres formában egyaránt. Ezúttal a magyar népzene északi dialektusterületén gyűjtött adatait vizsgálom, amelyek többsége nem kifejezetten egy kistérről, de a terület egy viszonylag behatárolható részéről, Nyitra, Komárom és Hont megyéből származik. Bár falun és városon egyaránt népszerű dallamok esetében olykor nehézséget okoz annak meghatározása, hogy az valóban része volt-e a helyi hagyománynak, vagy csak a zenész tanulta meg például közeli városok zenészeitől vagy akár a rádióból, ezúttal ez a kérdés kevésbé problematikus. Nemcsak az adatok területi összetartozása sugallja beágyazottságukat, hanem az is, hogy e gyűjtések mindegyikéhez van helyi néptáncadatok is. A *Ritka búza* mindegyik felvételen táncot kísért, amelyet a gyűjtők filmre is vettek. Minden bizonnyal sokkal több falusi primás ismerte a *Ritka búzát*, azonban úgy tűnik, e közismert dallamot a gyűjtők önmagában kevésbé, inkább a tánc hagyomány szerves részeként találhatták érdekesnek, s elsősorban a kesei gyűjtések idején került a figyelem fókuszába.

A *Ritka búza* gyakran egyazon településen kísérhetett különböző szóló és páros táncokat is. Játszották verbunkhoz, csárdáshoz, de a terület hagyományában szintén elterjedt, elnépiesedett mütáncok közé sorolható magyar szólóhoz és magyar kettőshöz is. Utóbbit „ritkabúzának” is nevezték.

Tardoskedden a háromtagú helyi banda férfiak által járt magyar verbunkhoz és magyar kettőshöz is játszott a 1966-ban. Ugyanezen a gyűjtésen Kéménden több férfi járt szóló verbunkot a környéken ismert, zeneileg régebbi stílusba sorolható „Sallai verbunk” dallamára, emellett öt férfi csoportos verbunkot táncolt a *Ritka búzára*.² Egy lontói pár „Ritka búza” címmel regisztrált táncát rögzítették 1975-ben. Az itt gyűjtött táncok kísérezenejét az egyik gyűjtő, Bodonyi András hegedülte, így a változat szempontjából az adat nem vehető figyelembe, de feltételezhetjük, hogy a helyiek maguk nevezték meg a *Ritka búzát* a tánc dallamaként.³ A *Ritka búzára* járt magyar kettőst vettek fel Deménden 1989-ben.⁴ Ipolykéren 1984-ben az akkor 72 éves ipolyvarbói Lőrinc János erre, és a *Huszárverbunk* dallamára verbunkot járt, a dallamot pedig a háromtagú banda csárdáshoz is húzta.⁵ 1987-ben Kolonban Murka Elemér zsérei primás és Macho Rudolf harmonikás előadásában a *Ritka búza* a „verbunknak”, vagy „huszárosnak” is nevezett táncot kísérte, amelyet férfiak szólóban, ketten és hárman is táncoltak a filmfelvételen, s amelynek páros változatát is rögzítették.⁶

Az északi dialektusterület más részeihez képest ez a középső terület kevésbé őrzött meg régebbi hagyományokat. Egy-egy korábbi tánc típus mellett jellemző táncok a nótákra, mūdallamokra járt csárdások, vagy az olyan elnépiesedett polgári társastáncok, mint Tardoskedden a „röszketős”, „birkás”, Kéménden a „tapsos tánc”, Lontón a „padegattának” nevezett gólya, Deménden a polka, padegatta. Mindez közrejátszhatott abban, hogy itt a *Ritka búzát* is rögzítették a gyűjtők, még ha a gyűjtések idején az egykor nagyobb hangszeres bandák már csak töredékesen voltak is jelen a területen, s a felvételek előadásmódjának színvonala gyakran hagy maga után kívánnivalót. A felsorolt táncok közül a verbunk a legrégebbi típus, és az északi terület keletebbi és nyugati részén egyaránt fennmaradtak kifejezetten népi dallamra járt verbunkok, amelyek látványos táncként a gyűjtők és a hagyományörzők számára is reprezentatívnak számítottak. Éppen ezért a középső terület verbunkja e népies dallal is érdekes lehetett. Jellemző, hogy a tardoskeddi férfitáncot a táncjegyzőkönyv az elnépiesedett mütáncra utaló magyar verbunknak, míg a hangfelvétel jegyzőkönyve verbunknak nevezi, a táncjegyzőkönyv szerinti magyar kettőst pedig a *Ritka búza* szövegkezdettel tünteti fel – zárójelben jegyezve meg, hogy ez tánciskolai tánc.

Az északi dialektusterület keleti részén végzett gyűjtésekben a *Ritka búza* érezhetően háttérbe szorult a sajátosabban népi dallamok mellett. Az e területen vasvárinak nevezett verbunkot legjellemzőbben a számos változatban élő, „*Sárga szöget veretek a csizmámba*” kezdetű vokális formában is ismert népi dallamra jártak, amely a városi cigányzenében nem volt elterjedt. Ezt Manga János 1955-ben a Rozsnyó melletti Rudnán is felvette a 18 éves Rusznyák Pál primástól, s az öt kísérő, 38 éves Kónya Kálmántól és 74 éves Ikri Györgytől.⁷ Rusznyák és Kónya a dallamot a következő

évben is eljátszotta,⁸ s ekkor Manga a terület kiemelkedő primásával, az ekkor 49 éves berzétei Kristóf Jánossal, vagy ahogyan a helyiek szólították, Figur Jancsival és két berzétei kísérelőjével (Kristóf István kontrással és Polák János bőgőssel) is készített néhány felvételt. Figur Jancsi három verbunkja közül a „vasvári” szintén a már említett verbunkdallam, *Ritka búzát* tőlük sem rögzítettek.⁹

Új adatot hoz Ág Tibor 1967-es gyűjtése a közeli Szilicéről, amelyen megint Figur Jancsi volt a primás.¹⁰ Ág Tibor saját magnószalagján a szilicei tréfás verbuválás dallama mellett csak a „*Sárga szöget...*” dallam szerepel, az a másolat viszont, amelyet az MTA BTK Zenetudományi Intézet őriz Ág gyűjtéséről, hosszabb anyagot tartalmaz. Elhangzik a primás „*Vasvári verbunk*” bemondása, amelyet követően a *Ritka búza* szólal meg. A dallamot hamar lekeverik, majd az utolsó ütemek felidézése után a „*Sárga szöget...*” következik. A két felvétel egyértelműen azonos, és Ág magnószalagjának kezdetén jól hallható a vágás, amely folyamatban lévő zenét szakít meg. Ág Tibor tehát egyáltalán nem, a Zenetudományi Intézet pedig csak jelzésszerűen tartotta meg a *Ritka búza* adatát. Míg az eddigi gyűjtésekhez semmiféle kiegészítő információt nem találunk a táncról, Ág Tibor 1981-es szilicei gyűjtésén néhány helyit és Figur Jancsit kérdezte arról, hogy mi volt a verbunk nótája. Figur válaszul a „*Sárga szöget...*” dallamot hegedülte, de további kérdésre elmondta, hogy régen azt a *Ritka búzával* kezdték, és e dallammal folytatták mindenütt a Sajó-völgyben, Rudna felé és Berzétekörösön is.¹¹ Ennek ellenére a kistáj vasvári dallamaként máig a „*Sárga szöget...*” ismert.

Mag Albert Péter primás és Mag József bőgős, Medveshidegkút, 1985.

Inkább a verbunk felelevenítésekor történő szelekciót tükrözik a domaházi verbunk adatai. A Borsod megyei Domaházán az 1959–1961 között végzett szöveges adatgyűjtések idején a helyiek még emlékeztek a verbunkra, ritkán járták is azt. Kísérelődallamaként a „*Sárga szöget...*” dallamot, a *Ritka búzát* és bizonyos régi stílusú, ereszkedő népdalokat említettek.¹² A táncot az 1970-es években, részben a néptáncgyűjtők hatására kezdte műsorára venni a helyi hagyományőrző csoport. 1976-ból és 1978-ból összesen négy, többnyire fesztiválokon készített magnetofonos gyűjtést őriz az MTA BTK Zenetudományi Intézete, amelyek egyúttal azt is dokumentálják, ahogyan a helyi hagyományőrző csoport műsorán egyre inkább megszilárdult a vasvári produkció.¹³ A vasvári dallama e felvételeken a jellegzetesebben népi „*Sárga szöget veretek a csizmámra*”, valamint a korábbi adatgyűjtésen is feljegyzett több régi stílusú népdal volt. Véltetően a tánc újratanulását ösztönző és végigkísérő gyűjtőknek is szerepe volt abban, hogy éppen a *Ritka búza* nem került bele az első domaházi verbunkprodukcióba.

A tágabban vett Medvesaljához sorolható Almágyon a *Ritka búzát* játszották vasváriként 1974-ben egy táncfilmgyűjtésen.¹⁴ A következő évben a Csemadok medvesalji parasztyegyes néven feltüntetett, almágyiakból, közeli gömörpéterfalaiakból és déteriekéből álló csoport csárdásának egyik dallamaként hangzott el a kalocsai *Duna Menti Folklórfesztiválon*.¹⁵ Medveshidegkúton 1985-ben az 1929-ben született Mag Albert Péter parasztprimás és az 1911-ben született Mag József bőgős vasváriak nevezett páros tánchoz húzta.¹⁶ A közeli Domaházához hasonlóan tehát a *Ritka búza* e kistáj zenei és táncgyományában is jelen volt. A primás 1988-ban, Agócs Gergely gyűjtésén elmondja, hogy volt egy tánc, amihez a *Ritka búzát* kellett muzsikálni, Ág Tibor viszont korábban azt mondta róla, hogy ez úri nóta. Mag Albert Péter szerint azonban „ez nem úri nóta, mert a lagziba táncolták.” Sajnos a felesége éppen ekkor félbeszakítja, és később sem térnek vissza e témára, s bár a *Ritka búzát* elénekelte a muzsikus, a gyűjtő végül nem kérte, hogy játssza el.¹⁷ Mag Albert Péter a következő évben más gyűjtőknek is elmondja, kicsit másképp, hogy a *Ritka búza* Ág Tibor szerint úri tánc, „attól vették át”. Ekkor már azt is hozzászólja, hogy innen korábban is jártak közeli városokba, Salgótarjánba és Fülekre dolgozni, úgyhogy ott „elnézték”.¹⁸ Nem zárható ki, hogy a muzsikus Ág Tibor megjegyzése alapján jutott erre a következtetésre. A zenész hamar bekeverült a hagyományőrző mozgalomba, s a későbbi gyűjtéseken például autentikus dallamokat emlegetve bizonyította, hogy könnyen eltanulta a gyűjtők kifejezéseit, magáévá tette elvárásaikat.¹⁹ Elmondása szerint az említett tánc neve „ritkabúza” volt, benne hat lány és hat fiú állt szemben, ünnepeleken „mutatták be”, s egyszer a körzeti „Ki mit tud”-on is kísérte azt. Leírása betanult népies műtáncra utal, ami azonban nem zárja ki, hogy a dallamot más népi tánchoz, a primás elmondásának megfelelően lagziban is játszhatták.

Az 1979-ben 64 éves kazincbarcikai Nagy József primás fiatalkorában a közeli falvakban is muzsikált, így azok hagyományát is jól ismerte. A muzsikus Kriston József és Vavrinecz András kérdésére, hogy a verbunkot a háború előtt Tardonán milyen dallamra járták, a *Ritka búzát* kezdte röviden megmutatni. A gyűjtők azonban ezt nem kérték. Verbunk néven egy másik dallamot vettek fel, amely a szilicei tréfás verbuválás jellegzetes dallamának rokona, de amelyet a zenész elmondása szerint itt menyecsketánchoz húztak.²⁰

„Igazi” népdalok

Az, hogy a *Ritka búza* a gyűjtésekben még a hasonlóan ismert nótákhoz képest is háttérbe szorult más népi dallamokkal szemben, nem volt új keletű a 20. század második felében. A dallam már a két világháború között, a Gyöngyösbokréta mozgalom idején kifejezetten a falusi csoportok produkciójából visszaszorítandó dallamnak számított. Gönyey Sándor az 1938-as Gyöngyösbokrétát értékelő, az *Ethnographiában* megjelent cikkében hangsúlyozta, hogy „félő gonddal kell vigyáznunk, hogy a Gyöngyösbokréta bemutatások szórul-szóra ragaszkodjanak a hagyományokhoz”. A szerző egyrészt a színpadias, hagyománytalan betanulásoktól óvott, ugyanakkor ettől világosan meg nem különböztetve ítélte el a falvak zeneéletében jelen lévő újabb rétegeket, amelyeket idegennek tekintett. Mint írja, „a falun elnémult a hagyományos magyar nóta, megtorpantak a lábak a magyar táncban és idegen érzések idegen stílusokat csempészték be. Ezt az idegen szellemet elsősorban a bokrétásoknak kell tüzzel-vassal kipusztítaniok.”²¹ A példák között a magyar néphagyománytól általában idegen többszólamú énekés ugyanúgy szerepel, mint az a tény, hogy a tánc kísérelő dallamok között sok a műdal, amelyek közül a legnépszerűbbek ráadásul gyakran ismétlődnek, s amelyek helyett „igazi népdalokat” kell felhasználni. E műdalok egyikeként nevezi meg Gönyey a *Ritka búzát*. Hasonló törekvést tükröz, hogy a Vas megyei Gencsapáti eredetileg a *Ritka búzára* járt verbunkjának dallamát éppen e mozgalom idején más kísérelő dallamra cserélték.²²

A dallamhoz való sajátos viszonyuláshoz hozzájárulhatott az a kontextus, ahogyan a dalt Kodály Zoltán egy fiatalkori kiadványában említette. 1906-ban Kodály Bartók Bélával együtt húsz magyar népdalt adott közre zongorakísérettel, hogy felhívják a művelt közönség figyelmét az általuk nemrég megismert valódi parasztdallamokra. Kodály a kötet előszavában éppen a *Ritka búzát* említette annak a városban is jól ismert, népies zenei rétegnek az egyik képviselőjeként, amellyel szemben a sajátosabban népi dallamok felfedezését hangsúlyozta. A műveltebb rétegekkel megismerttetendő parasztdallamokkal kapcsolatban úgy fogalmazott, „a magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dalok közelebb férközzenek a szívéhez. *A magyar népdal a hangversenyteremben!* különösen

hangzik ma még. Hogy egysorba kerüljön a világirodalom remekeivel és a – külföldi népdallal. De megjön az ideje ennek is. Mikor majd lesz magyar házi muzsika és a magyar család zenélése nem éri be a legalacsonyabbrendű külföldi kupléval, belföldi népdalgyári portékával. Mikor majd lesz magyar énekes. Mikor nemcsak a ritkaságok kedvelője tudja majd, hogy másféle »magyar népdal« is van a világon, mint a »Ritka buza« és az »Ityóka-pityóka«.”²³ Az akkor huszonnégy éves Kodály az általa újonnan felfedezett régi népdalokra akarta felhívni a figyelmet, ismertté vált és később többször újra kiadott előszavának e félmondata vélhetően mégis hozzájárult ahhoz, hogy a *Ritka búza* a népies dalok emblematis, a néphagyomány ápolásában egyenesen kerülendő képviselője lett.

Történeti források

Kodály előszava a dal korabeli városi ismertségének is dokumentuma. Felvetődik a kérdés, hogy mit árulnak el a források a dallam korábbi közzenei hagyományáról. Kodály népzenei gyűjteményében a dallam több korai forrását találjuk, s a 19. és 20. századból egyaránt felfedezhetünk további írott forrásokat.²⁴

A *Ritka búza* szerzőjét nem ismerjük. Dallamtípusának legkorábbi ismert adatai a 19. század első feléből származnak. Az a tény, hogy e források dalfeljegyzések és kifejezetten magyar dallamokat feldolgozó zeneművek, s hogy viszonylag különböző variánsokkal találkozunk, a dallam akkor már élő hagyományára utal. A datált források között a legrégebbi Tóth István 1832 és 1843 között összeállított, *Áriák és Dalok verseikkel* című kéziratos gyűjteményének zongorakísérettel közölt dala. Az énekelt verbunkos dallam hajlításaihoz, hangszeres jellegű átmenőhangjaihoz és trioláihoz képest népiesnek érződik „*Délig szántok apádnak*” kezdetű szövege. Hajlítások nélkül, ilyen értelemben dallamában is népiesebben, s a szöveg obszcenitását valamivel nyíltabban jelző változatával jelenik meg Arany János később feljegyzett, de a költő korábbi életszakaszainak emlékét őrző népdalgyűjteményében.

A következő évekből több feldolgozás mutatja a dallam ismertségét. A többnyire hangszeres művekben a cím nem utal szövegre. Elképzelhető, hogy inkább hangszeres formában volt elterjedt, s csupán tréfás változata volt a bemutatott szöveges forma. A dallam szerepel Morelli Ferenc 1841-es *Legújabb pesti Báléji virányok* című darabjában, Magyar Mars Triójában, megjelenik Franz Jüllig 1848 előtt, Bécsben publikált *Ungarische National Melodien* című művében, szintén indulóra utaló „Marschmässig” felirattal, valamint Bartalus István 1860-as *Gyermeklantjának* egy-egy vokális népdalt feldolgozó tétele között, kivételesen cím nélkül. Papp Géza a dallam egy további hangszeres forrását közli egy datálatlan, de jellege alapján e korszakhoz tartozó anonim kéziratból.²⁵ A dallam ismertségét tükrözi az a mű

Ritka búza, ritka árpa...

Méry Béla.

Kedélyesen.

Ének.

Rit-ka bú-za, rit-ka ár-pa, rit-ka rozs Rit-ka, rit-ka kis lány

Zongora.

ta-ka - ros Lám az e - nyém ta - ka - ros ki - esít a - lacsony nem ma - gas

Hej kis lány kis lány kis lány eső - ko - lom a szá - dat

Ha egy ki - esít na - gyobb vol - nál mindjárt meg - eső - kol - ná - lak.

Blaháné dala. 102. legszebb magyar nótá (Méry Béla kiadványa)

is, amely F. Moszonyi szerzőnévvel – és *Franczia Négyes magyar nemzeti hangfolyamokban* címmel jelent meg Grazban, dátum feltüntetése nélkül. A kompozíció a címben megnevezett népszerű szalontánc típusaira alkalmaz magyar dallamokat, köztük például a Rákóczi-indulót. A *Ritka búza*, pontosabban annak első fele a No. 3, Poule tétel maggiore középrészének dallama, s a tétel típusának megfelelően 6/8 metrumban jelenik meg.

E források a típus viszonylag nagyobb variálódását mutatják. Sajátos a dallamon végig nem menő, szervesen felütés a két nem magyar szerző, Morelli és Jüllig feldolgozásának kezdetén. A dallam hajlításai pontozott vagy pontozatlan ritmusúak is lehetnek. Eltérő módon jelenhetnek meg instrumentális díszítések, amelyek különösen jellemzők Morelli és Jüllig változatára, a verbunkosban tipikus ugrások teszik karakteressé az anonim kézirat variánsát. Lényeges különbségeket találunk a dallamban is.

A *Ritka búza* későbbi történetében nemcsak a dal elterjedése, hanem szövege és megszilárdult formája szempontjából

is mérföldkönek tűnik egy népszínműben megjelent adata. 1879-ben mutatták be Lukácsy Sándor *Ágnes asszony* című színművét Erkel Sándor zenéjével, amelyben a dal az azelőtt nem szereplő „*Ritka, ritka, ritka búza ritka rozs*” kezdetű szöveggel hangzik el. A népszínmű legkedveltebb dalait zongorával kísért énekszólammokkal, Erkel Elek neve alatt hamarosan ki is adták. A népszínmű jelentőségét mutatja a *Ritka búza* történetében az, hogy a későbbi kiadványok túlnyomórészt az *Ágnes asszony* változatán alapulnak, olykor hivatkoznak is arra, s jellemzővé válik az említett szöveg, illetve az erre való cím vagy utalás. Huber Sándor *A legújabb és legszebb 101 magyar népdal* című, zongora-, hegedű-, illetve cimbalomátíratban is megjelent kétkötetes gyűjteménye azt is feltünteti a dalnál, hogy „Énekelték Lukácsy S. »Ágnes asszony« c. népszínművében”, bár a gyűjteményben közölt változat nem pontosan egyezik a népszínműével.

A későbbi források dallamainak különbözőségei kevésbé jelentősek a korai források variabilitásához képest. Eltérhet például a ritmika. A népszínmű sorkezdetének csárdásokkal rokon, pontozottan induló, de egyenesen folytatódó ritmikája, amely a cigányzenei és népzenei felvételeken is legjellemzőbb, ekkor még nem tűnik általánosnak. Következésképpen pontozott, illetve pontozatlan menetek

kettőssége látszott a korai forrásokban, és ezzel találkozunk a későbbiekben is. Egyenes nyolcadmeneteket alkalmaz három zongoramű, amelyek egymásnak szoros rokonai. Molnárffy *Ritka buza csárdása* és Altschul Rezső *Ritka búza magyar népdal* című zongoraműve²⁶ a kiadói jelzet alapján 1885 és 1890 között jelent meg, s ezekhez igen közel áll Stephanie Brand-Vrabély datálatlan *Paraphrase über zwei ungarische Volkslieder*ének változata. Hasonlót találunk Berecz Ede *Nemzeti lant* című zongorakíséretes dalgyűjteményében.²⁷ Ugyanakkor szintén a népszínműhöz közel álló, de következetesen pontozott ritmusokat használó változat Székely Imre *34-ik Magyar Ábrándjának* első, *Ritka búza* című tétele,²⁸ számos choriambust is alkalmazó változat jelent meg az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1892-es, később többször újra kiadott kóruskötetében.

Az apróbb ritmikai eltérések mellett az egyetlen lényeges változékony pont a harmadik sor zárása. A korai források ebből a szempontból is sokfélék. A népszínműben a harmadik dallamsor szekundhangon zár, ami a kísérettel domináns funkciót képvisel. A későbbi, más szempontból

a népszínműhöz közel álló dallamváltozatban viszont az az általános, hogy e sor terchangon végződik – kivételes ebből a szempontból Székely Imre zongoradarabja. A már felsorolt művekhez hasonlóan terchangon zár a harmadik sor Méry Béla *Blaháné dalai. 102 legszebb magyar nóta* című gyűjteményében, amely más szempontból, így ritmus szempontjából is szinte pontosan megegyezik a népszínműben találhatóval.²⁹ Méryével azonos dallamvariáns szerepel más kísérettel Huber Sándor *Négy kedvelt magyar népdalának* egyikéként, s kevéssé eltérően 101 magyar dalt tartalmazó gyűjteményében. Hasonló változatot dolgozott fel Anton Faulwetter az 1896-ban megjelent zongoraművében, a *Hazai hangokban* és *Ritka búza csárdás* néven Nádor Kálmán kiadó több gyűjteményében, így a *Nádor-albumban*, a *Populäre Zither-Musikban* és a *Százezrek zenéjében* az 1910-es években.

E kiadványok egymással közeli rokon változatai mellett talán nemcsak a dal ismertségét, hanem még mindig kitalálható variabilitását tükrözi Limbay Elemér *Magyar daltár* című dalgyűjteményének 1881-ben megjelent kötetében szereplő, sajátos változata, vagy Szunyogh Lorándné *Ötszáz magyar dal* című, a dalokat kíséret nélkül közlő, 1900-ban Jókai Mór előszavával kiadott gyűjteménye.

A *Ritka búza* számos történeti forrásának nagy része, még a közzenei jellegük is különbözik attól a típusváltozattól, amely a falusi hagyományban később fennmaradt.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a korai történeti források nem egy élő hagyomány emlékei lennének. A népszínműnek a dal hagyományában betöltött jelentős szerepét mutatja, hogy a városi cigányzenekarok által játszott variánsok annak változatát őrizték meg. A *Ritka búza* az északi dialektusterületen gyűjtött népi hangszeres adatai igen közel állnak egymáshoz, egy típusváltozat képviselői. Dallamuk lényegében megegyezik azzal, amely az *Ágnes asszony* című népszínműben szerepel, s amelyet a népszerű városi cigányprímások játszottak. Feltűnő ez az azonoság a harmadik sor már említett zárlatának esetében, amelyben a népszínmű, a városi cigánybandák változata és a népi adatok alkotnak egy csoportot. A népi adatok leginkább a második ütem megvalósításában, illetve a díszítés mértékében különböznek. A tardoskeddi adat első sorának sajátosan variált második felét id. Magyar Imre korábbi felvételén is halljuk. Mindez azt sejteti, hogy a népszínművek nemcsak támaszkodtak az élő hagyományra, hanem nagy hatást gyakorolhattak a népszerű zenére, és utóbbi közvetítésével a falusi rétegekre is. A viszonylag egységes 20. századi népi adatok nem a dallam újszerűségére mutatnak a falusi zenében, hanem csupán a városi zene uniformizáló hatását tükrözik.

Mindez alapján különösnek tűnik tehát a már említett genccsapáti verbunk esete. Kísérőzenéjének cseréje nem magyarázható a népzene régebbi rétegei megőrzésének szándé-

kával. Az új dallammal rokonítható történeti források, Ellenbogen Adolf *Rózsavölgyi emléke* című, a felirat szerint Rózsavölgyi Márk hátrahagyott zeneműveiből szerkesztett körtánca, valamint Bartay Ede Rózsavölgyi *Lassú magyarjaként* közölt darabja az 1850-es évekből származnak, s alig valamivel korábbra, az 1848-ban meghalt Rózsavölgyi Márkra és népszerű nemzeti társastáncaira utalnak. Nem régebbiek tehát a *Ritka búza* legkorábbi datált adatánál. Két írott forrása nem utal a *Ritka búzá*hoz hasonlóan élő közzenei hagyományára, mint ahogy népi adata is igen kevés, és a 20. századi cigányzenében sem volt annyira népszerű.³⁰ Az egyetlen tényező, amelynek szempontjából a *Ritka búza* alulmaradhatott az azt helyettesítő dallammal szemben, éppen a valóban népies stílusából adódó népszerűsége, amely nem csak a falvakra, hanem a legnagyobb városokra is kiterjedt.

¹ Pl. *Ritka búza, ritka árpa*. Játssza ifj. Berkes Béla udvari tánczenész („Dialad” Record, D 1066); *Id. Magyar Imre és zenekara. Népszerű nóták és csárdások*. Archiv felvételek (Qualiton, LPX 10109); *Ritka búza ritka árpa*. Farkas Jenő és cigányzenekara (Imperial, JU 3073); *Nótacsokor és csárdás*. Lakatos Sándor és cigányzenekara (Qualiton, LPX-10027); *Famous Hungarian Folk Songs* (Qualiton, LP 121). *Réten, réten...* (Qualiton LPX 10078). A *Ritka búzát* Toki Horváth Gyula és zenekara játszsa.

² Tardoskedi (Nyitra), 1966. dec. 28. Gyűjtő: Tóth Margit, Takács András, Martin György, Borbély Jolán (Mg 1769A-B, 1770A). Kéménd (Komárom), 1966. december 29. (Mg 1770B). A jelzetek itt és a továbbiakban az MTA BTK Zenetudományi Intézete Népzenei- és Néptánc Archivumának anyagára utalnak.

³ Lontó (Hont), 1975. okt. 24. Gyűjtő: Sebők Géza (Mg 3414A).

⁴ Deménd (Hont), 1989. júl. 29. Gyűjtő: Pálffy Gyula (Mg 5733).

⁵ Ipolykér (Nógrád), 1984. okt. 13. Gyűjtő: Németh István, Takács András, Pálffy Gyula, Felföldi László (Mg 4870–4871).

⁶ Kolon (Nyitra), 1987. júl. 8. Gyűjtő: Fónod Mariann, Katona István, Pálffy Gyula (Mg 5329).

⁷ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1955. jan. Gyűjtő: Manga János (Mg 4335 B). Technikailag hibás, lassított felvétel.

⁸ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János (Mg 1623 A).

⁹ Berzete (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János (Mg 1623 A).

¹⁰ Berzete-kőrös (Gömör és Kis-Hont), 1967. okt. 28. Gyűjtő: Ág Tibor (Mg 3532B).

¹¹ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1981. Gyűjtő: Ág Tibor. MTA BTK ZTI (Ág Tibor gyűjteménye, 118A magnószalag).

¹² Az MTA BTK ZTI Népzenei és Néptánc Archivumának Akt. 708 jelzetű kézirat.

¹³ Domaháza (Borsod), 1976. máj. 9. Gyűjtő: Timár Sándor (Mg 3564A).

¹⁴ Almágy (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 17. Gyűjtő: Bodonyi András, Martin György (Mg 3193B).

¹⁵ Almágy, Gömörpéterfala, Dété (Gömör és Kis-Hont), 1975. júl. 25. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő, Sztanó Pál, Németh István, Pálffy Gyula (Mg 3339).

¹⁶ Medveshidegkút (Nógrád), 1985. júl. 13. Gyűjtő: Csapó Károly, Németh István, Pálffy Gyula (Mg 4966).

¹⁷ 1988. április 3. Gyűjtő: Agócs Gergely (Mg 5663B).

¹⁸ Medveshidegkút (Nógrád), 1989. okt. Gyűjtő: Abonyi Attila, Halmos Béla, Varga Norbert (Mg 5698A).

¹⁹ Tari Lujza: *Szlovákiai magyar népzene* (Dunaszerdahely: Csemadok Művelődési Intézete, 2010), 123–127.

²⁰ Kazincbarcika (Borsod), 1979. márc. 15. és 1979. március 31. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincz András (Mg 4476B).

²¹ Gőnyey Sándor: „Az 1938-iki Gyöngyösbokrétről.” In: *Ethnographia* (1938/3-4), 427–429. Eredeti kiemelés.

²² Pesovár Ernő, „Gencsi verbunk”, in *Magyar Néprajzi Lexikon II., F–Ka*. Szerk. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 277–8.

²³ Bartók Béla–Kodály Zoltán: *Magyar népdalok* (Budapest: Rozsnyai, 1906), 3.

²⁴ Arany János *népdalgyűjteménye*. Közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Az 1952-ben megjelent, Kodály Zoltán széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonmás kiadása (Budapest: Kodály Archivum–Argumentum Kiadó, 2011), 62.

²⁵ Papp Géza: *A verbunkos kéziratok emlékei* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 18–19.

²⁶ R. & C. 1076 és R. & C. 1257. Isoz Kálmán alapján a jelzetek az 1885–1890 közötti időszakra utalnak. Isoz Kálmán: „A Rózsavölgyi és Társa cég története 1850-től 1908-ig.” In: *Magyar Zenei Történeti Tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére*. Szerk. Bónis Ferenc (Budapest: Zeneműkiadó, 1973), 155–186: 177. és 183.

²⁷ A népzenei archívum támlapján e mű dallamváltozatánál 1884-es évszámot tüntettek fel.

²⁸ Táborcsy Nándor kiadónál N. K. 1048 jelzettel, dátum nélkül. Az 1887-ben elhunyt szerző műve a kiadványon feltüntetett díjak alapján 1885 után jelent meg.

²⁹ A Magyar könyvkereskedők évkönyve 6. évfolyamában megjelent, Vevér Oszkár által összeállított zenemű-jegyzék szerint 1895-ben jelent meg.

³⁰ Riskó Kata: „Cigányzene városos és falun. Kapcsolatok a hagyomány különböző rétegei között.” In: *Acta Ethnologica Danubiana 18–19*. Szerk. Liszka József (Komárom, Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2017), 73–88.